

Nađa BOBIČIĆ¹Univerzitet u Beogradu²
Fakultet političkih naukaUDK
141.72:165.61/.8(497.1)

NEZNANJE KAO MNOŠTVO: FEMINISTIČKI PRISTUPI EPISTEMOLOGIJAMA NEZNANJA

APSTRAKT Tema ovog rada jeste kritičko promišljanje različitih kategorizacija pojma neznanja, sa posebnim osvrtom na feminističke kategorizacije ovog pojma. Tokom prethodne decenije razvija se oblast koju jedna grupa teoretičara naziva *agnetologijom*, a druga *epistemologijama neznanja*. Predmet istraživanja ovih teorija jeste pojam neznanja, koje je u kanonskoj epistemologiji uglavnom bilo viđeno kao negacija znanja, defektno znanje, ili *ne-još* znanje. Stoga je i prvi izazov sa kojim se agnotologija suočava pokušaj da neznanje definiše i kategorizuje. U radu se pokazuje kako je neznanje autonoman pojam, da je, kao i znanje, društveno situirano i da osim uloge u održavanju represivnog sistema, može biti i sredstvo otpora.

Ključne reči: agnotologija, epistemologije neznanja, koncept neznanja, kategorizacije neznanja, feminističke epistemologije

UVOD

Predmet ovog rada jesu feminističke kritike pojma neznanja. Do sada je u literaturi uglavnom bilo riječi o feminističkim epistemologijama (teorijama (sa)znanja), budući da je i u fokusu kanonske epistemologije tradicionalno bio pojam znanja i od njega neodvojiv pojam istine. Tokom posljednje decenije, međutim, i epistemologije neznanja su se afirmisale kao posebna oblast istraživanja, kojoj je i feministička teorija dala značajan analitički doprinos.

U prvom dijelu rada obrazlaže se teorijski okvir, koji čine feministički pristupi epistemologijama neznanja. Ove teorije su nužno interdisciplinarne,

1 E-mail: bobicic.nadja@gmail.com

2 Autorka je doktorantkinja na Univerzitetu u Beogradu.

jer neznanju ne pristupaju samo iz tradicionalnog epistemološkog ugla, već je njihov metod srodan metodu socijalnih epistemologija. Naime, dok je u kanonskoj epistemologiji subjekat saznanja bio posmatran kao individua, nezavisna od svog društvenog položaja, u socijalnim epistemologijama akcentat je na društvenim aspektima saznanja. Takođe, ove teorije se dovode u vezu sa drugim savremenim teorijama, poput studija onesposobljenosti (*disability studies*), sa kojima su se paralelno razvijale tokom prethodne decenije.

U drugom dijelu rada detaljnije se analiziraju glavne koncepcije i moguće tipologije pojma neznanja. Pokazuje se kako je neznanje mnogo kompleksniji pojam od same negacije znanja. Njegova kompleksnost ogleda se i u postojanju različitih teorijskih pristupa ovom konceptu, često i međusobno kontradiktornih.

U trećem odeljku iznosi se kritički pristup tipovima neznanja iz ugla feminističkih epistemologija neznanja. U ovim segmentima rada, pokazuje se kako feministkinje takođe kategorizuju neznanje prema različitim kriterijumima, ali tako da, u širem fokusu, neznanje nije shvaćeno samo kao pasivno.

U zaključnom dijelu rada sumiraju se glavne teze koje su u radu iznesene o teorijama i konceptu neznanja, ukazujući na ključni doprinos feminističkih teorija njihovom formiranju i tumačenju. Cilj rada predstavlja opis koncepta neznanja ne samo kao negacije znanja, već kao autonomnog pojma.

1. FEMINISTIČKE TEORIJSKE OSNOVE NEZNANJA

Kako u uvodnom tekstu uz zbornik radova *Agnotologija: proizvodnja i razgradnja neznanja* (*Agnotology: The Making and Unmaking of Ignorance*) ističe Robert Proktor (Robert Proctor), njegov kopiređivač, osnovni cilj epistemologije, kao jedne od temeljnih oblasti filozofije, jeste izučavanje svega onoga što se podrazumijeva pod znanjem, uključujući načine na koje se znanje proizvodi, pitanja da li je uopšte moguće doći do njega, načine na koje se ono institucionalno prenosi i sl., dok se, s druge strane, tako malo zna o neznanju. A neznanje bi, prema Proктору, barem na tri nivoa trebalo da bude vrijedno

teorijskog propitivanja, s obzirom na činjenice da: a) neznanje je svuda oko nas; b) postoji više vrsta neznanja; te konačno, c) neznanje utiče na naše živote (Proctor 2008, 1–2).

Imajući tu Proktorovu opasku u vidu, jasno je da je neravnopravan položaj neznanja kao predmeta i oblasti teorijskog promišljanja dijelom diskurzivno konstruisan i zahvaljujući binarističkom pogledu na svijet. Jer, u paru pojmova „znanje” (*knowledge*) : „neznanje” (*ignorance*), prvi pojam nosi pozitivne odlike, te je njime određen drugi pojam. Već i na nivou jezika, očigledno je da je neznanju negacijom oduzet bilo kakav značaj i autonomija u odnosu na znanje, te da se ono najčešće vidi kao manjkavost, pogreška ili zastranjenje koje treba prevazići kako bi se stiglo do znanja. Zbog očigledne neravnopravnosti između polova u ovoj binarnoj opoziciji, takav binaristički sistem mišljenja je postao predmet kritike prije svega u okvirima feminističkih epistemologija.

Feminističke epistemologije zaslužne su za razvoj kritike prosvjetiteljskog epistemološkog projekta, koji je zasnovan na hijerarhizovanim opozicijama subjekta i objekta saznanja, racionalnog i iracionalnog, kulture i prirode. Kako, između ostalih, ukazuje Suzan Hekman (Susan Hekman), svi ti dualizmi podređeni su, zapravo, fundamentalnom dualizmu muško/žensko, koji nije simetričan jer je u njemu žena uvijek određena onim što muškarac nije (prema Lončarević 2012, 42). Na isti način se i u opoziciji znanje : neznanje, neznanje može shvatiti kao ono koje stoji na polu „fundamentalno ženskog”, čime se otvaraju mogućnosti i za feminističke kritike koncepta neznanja, i to na dva nivoa. Na prvom, epistemološkom nivou, postaje jasno da se upravo zato što stoji na polu ženskog, neznanje posmatra kao defekt, samo kao stranputica u namjeri da se dođe do istinskog znanja, na isti način kao što je žena shvaćena kao „defektna” u odnosu na muškarca. I na drugom, društvenom nivou, postaje očigledno da su, budući da je samim ženama bio ograničen pristup i učešće u institucionalnoj produkciji i reprodukciji znanja, i one same istorijski bile deprivilegovane i osuđene na neznanje, tačnije na borbu s njim.

Razmatrajući različite vrste neznanja, Proktor pominje još nekoliko metafora kojima se razumije neznanje, a koje takođe asociraju na „ženu”. Neznanje se, prije svega, percipira kao deficit koji je prouzrokovan naivnošću mladosti ili

nedostatkom obrazovanja, ili kao mjesto gdje „znanje nije još penetriralo”. Neznanje se, zatim, poredi i sa nevinošću (Proctor 2008, 4). Metafore naivnosti, nevinosti, infantilnosti, penetracije mogu se shvatiti prije svega kao metafore ženskog, kao onog koje je određeno nevinošću, koje je infantilno i pasivno u odnosu na muško, ono koje penetrira, koje je odraslo i iskusno.

1.1. AGNOTOLOGIJA KAO NAUKA O NEZNANJU

Po uzoru na kanonsku epistemologiju koja se bavi znanjem, Proktor predlaže zasnivanje agnotologije kao posebne teorijske discipline, u čijem fokusu bi bilo neznanje.³ Kako autor navodi, termin *agnotologija* nije neologizam, već se koristio i ranije, ali se pod njim podrazumijevala „doktrina o svarima koje su nam nužno nesaznatljive“ u metafizičkom smislu. Proktorova zamisao je, međutim, u suprotnosti sa tim prvobitnim značenjem termina, budući da on smatra da je proučavanje neznanja neophodno, te da može biti vrlo plodonosno (ibid., 26).

Porijeklo termina izvedeno je od starogrčkih riječi za neznanje, *agnoia* (ἄγνοια) ili *agnosia* (ἀγνοσία), koje su pak izvedene od riječi *gnōsis* (γνώσις), koja označava znanje. Uz sufiks *-(o)logija (-ology)*, dobija se termin *agnotologija* (*agnotology*), koji označava teoriju o kulturnoj produkciji i proučavanju neznanja. Iako je autor na kraju odabrao baš ovu varijantu, navodi da se, potencijalno, ova oblast još mogla nazvati i *agnoziologija* (*agnosiology*), *agnarologija* (*agnarology*), ili čak i *agnoskologija* (*agnoskology*) (ibid.).

Ovaj termin, međutim, nije toliko često u upotrebi kao pomalo paradoksalni termin *epistemologije neznanja* (*epistemologies of ignorance*). Riječ *epistemologija* takođe vodi porijeklo iz starogrčkog jezika, od riječi *epistēmē* (ἐπιστήμη), što znači (sa)znanje, i riječi *logos* (λόγος), od koje je i izveden sufiks *-(o)logija*, a čije je jedno od značenja nauka, dakle „nauka o saznanju”. Prema tome, umjesto rjeđeg termina *agnotologija*, koristi se termin koji znači „nauke o znanju neznanja”. Ispred etimologije, međutim, stoji navika i običaj; *agnotologija* je riječ koja se ne koristi često, pa je i

3 O studijama u kojima se tematizovalo neznanje prije nego što je ono ušlo u fokus agnotologije i epistemologije neznanja, cf. McGoey 2012, 558–559.

neprepoznatljiva isprva, a kada se ranije koristila, imala je drugačije značenje. Proktorova namjera može biti da ovaj termin korišćenjem bude preoznačen, slično kao riječi *gej*, *kvir* i *krip* u studijama roda, tijela i seksualnosti. Ali, da bi se to dogodilo, potrebno je da se ova oblast, koja je i dalje na margini, razvije i postane značajno uticajnija nego što je to danas.

Za razliku od ovog termina, termin *epistemologije neznanja* ima tu prednost što već na prvi pogled omogućava da se ova oblast na neki način odredi u odnosu na druge oblasti u sistemu filozofskih nauka. On je, s jedne strane, dovoljno jasan i poznat zbog prve riječi u sintagmi, kojoj se zatim drugom riječju dodaje intrigantnost nove i manje poznate oblasti. Ali, i pored ovih očiglednih razloga zašto se taj termin češće koristi, i on bi ipak mogao da podlegne ozbiljnoj kritici zbog toga što se njime već i na jezičkom nivou potcrtava zavisnost neznanja od znanja, te zbog toga što se neznanje ograničava samo na negaciju znanja. Čak i ako bi se ovaj termin tumačio u širem značenju, po kome se implicira da je i neznanje takođe jedna vrsta znanja, pa zato i postoji potreba da ga epistemologija proučava, i to bi nas opet vratilo na početnu tačku, onu u kojoj je neznanje uvijek unaprijed određeno znanjem. Stoga, iako se oba termina iz različitih razloga mogu ravnopravno koristiti, neophodno je obrazložiti kako prednosti, tako i mane i jednog, i drugog.

1.2. EPISTEMOLOGIJE NEZNANJA I SRODNE OBLASTI

Pored metafora zasnovanih na rodu, paralele se mogu povući i između načina na koji se koncipira neznanje i načina na koje se u savremenoj teoriji koncipiraju drugi društveni konstrukti, poput pola, seksualnosti, sposobnosti (*ability*) i dr., koji su uvijek i epistemološki, odnosno agnotološki konstrukti. Tako, recimo, Erin Gilson (Erinn Gilson) tematizuje vulnerabilnost, postavljajući pitanja kako i zašto se vulnerabilnost poriče, kao i zašto to poricanje može imati negativne etičke i političke posljedice (Gilson 2007, 308). Nju prevashodno zanima da ispita kako se proizvodi neznanje o ranjivosti. Stoga se koristi epistemologijama neznanja kako bi pokazala zašto se koncept vulnerabilnosti ne smije posmatrati samo iz jednog ugla, kao nešto što nužno treba prevazići. Naprotiv, Gilson pokazuje kako vulnerabilnost treba prihvatiti, jer ona ima i pozitivan potencijal.

Na isti način, i neznanje se može posmatrati kao jedna vrsta ranjivosti. Za Gilson, biti ranjiv znači biti otvoren i za negativne i za pozitivne ishode koje sa sobom nosi ranjivost (ibid., 310). Slično je i sa neznanjem, jer prihvatanje sopstvenog neznanja i ograničenosti sopstvene percepcije jeste prvi korak ka dostizanju ideala odgovornog epistemičkog subjekta. Ono što treba dekonstruisati jeste društveni mehanizam represije, koji ranjivost čini nečim što treba izbjegavati, tako da je opravdano i ne znati ništa o njemu (ibid., 324). Tako je i sa neznanjem, jer se ono takođe u najbolju ruku treba prevazići, i takođe je opravdano ne znati ništa o neznanju.

Paradoksalno, međutim, iako je Gilson svjesna epistemičke vulnerabilnosti, ona ne uspijeva i da uoči vezu između koncepata neznanja i vulnerabilnosti. Mada ide i korak dalje, i normativnu neranjivost povezuje sa idejom koja se zasniva na negaciji neznanja, ukazujući na povezanost tijela sa procesom saznavanja, Gilson ipak, na kraju, prednosti koje navodi u vezi sa epistemičkom ranjivošću smatra samo utoliko prednostima ukoliko su to koraci koji dovode do znanja (ibid., 325–326).

Pojam srodan pojmu vulnerabilnosti jeste i pojam onesposobljenosti (*disability*). U toku prethodne decenije, kada su objavljeni najvažniji zbornici u oblasti epistemologija neznanja i agnotologije, takođe se, paralelno, razvijala i oblast studija onesposobljenosti i krip teorije (McRuer 2006). Sličnosti između pojmova neznanja i onesposobljenosti su višestruke. Prije svega, već na nivou jezika ti su pojmovi antonimi pojmova znanje i sposobnost (*ability*), koji stoje u binarnim opozicijama kao polovi sa pozitivnim predznakom. Zatim, da bi se izbjeglo da se na neznanje i onesposobljenost gleda samo kao na negacije, mnogi teoretičari i teoretičarke iznose predlog i da sve oblasti u čijem su fokusu ovi pojmovi treba da imaju i nazive koji na nivou jezika nijesu antonimi. Tako je agnotologija za neznanje ono što je krip (*crip*) teorija za koncept onesposobljenosti. Takav teorijski razvoj u skladu je i sa paradigmom razvoja kvir (*queer*) teorije od početka devedesetih godina prošlog vijeka, kao i šire gledano, teorija tzv. trećeg talasa feminizma, koje su uticale i na formiranje opšteg epistemološkog usmerenja u pravcu destabilizacije nekih od najvažnijih teorijskih koncepata uz pomoć kojih se održavaju represivni sistemi, koji reprodukuju društvene nejednakosti. Tako je, u slučaju epistemologija

neznanja, mnoštvenost perspektiva koje one mogu da otvore ono što urušava primat znanja, koje pak teži omeđavanju prostora, klasifikovanju, uređenosti, pa i doslovnom otimanju smisla iz mase neznanja, koje se određuje samo u opoziciji prema onome što je već poznato. Ako je ljudsko znanje gotovo nepregledno i stalno teži umnožavanju, onda je neznanje poput hidre, kako navodi Proktor (ibid., 5), jer se sa svakim saznanjem otvara još nepreglednije mnoštvo neznanja.⁴

2. KONCEPTI NEZNAJANJA

U ovom dijelu rada iznosi se pregled nekoliko značajnih kategorizacija pojma neznanja, kao i s tim u vezi, interdisciplinarnog karaktera epistemologija neznanja. Neznanje se može razvrstati u odnosu na to *ko* ne zna (privilegovana klasa ili oni koji trpe represiju); u odnosu na to da li je neznanje pasivno ili aktivno; u odnosu na to *zbog čega* ne zna (ko ima moć da kontroliše produkciju neznanja); te u odnosu na to koje su političke posljedice neznanja. Postoje mnogobrojne različite kategorizacije ovog pojma, pa i kategorizacije kategorizacija, koje su važne jer se njima ukazuje na kompleksnost pojma neznanja.

2.1. TIPOLOGIJA NEZNAJANJA ROBERTA PROKTORA

Iako ističe da je ovaj predlog klasifikacije arbitraran, te da vrsta neznanja ima barem koliko i različitih vrsta znanja, Proktor iznosi trodjelnu tipologiju neznanja: 1) neznanje kao prirodno stanje, 2) neznanje kao izgubljeno kraljevstvo ili selekcija, ili pasivni konstrukt, i 3) neznanje kao zavjera ili aktivni konstrukt (Proctor ibid., 3). Neznanje se često vidi kao prirodno i/ili primitivno stanje, kao polazište za potonje sticanje znanja. Na tom nivou, neznanje je nešto što težimo da prevaziđemo, i kao individue, i kao ljudska vrsta u cjelini. Iako neznanje ne mora nužno biti zlo, tj. ono se povezuje i sa nevinošću, ono ipak, prema ovom tumačenju, jeste samo faza u odrastanju koju valja prevazići (ibid., 4). Zanimljivo je kako je u periodu moderne neznanje bilo povezano sa napretkom nauke, jer je ono jedna vrsta resursa, izazova,

4 Više o dugoj tradiciji vrednovanja neznanja, kao važnog segmenta procesa saznanja u zapadnoj filozofskoj misli, cf. Franke 2015.

uz pomoć kojeg nauka napreduje. Ipak, u skladu sa određenjem agnotologije izloženim u prethodnom poglavlju, jasno je da ovakvo viđenje neznanja, kao *ne-još* znanja ili kao potencijala za dostizanje znanja, nije ono na kojem ćemo se fokusirati u ovom radu.

Drugi način na koji se, prema Proктору, tumači neznanje, kao pasivni konstrukt, uzima u obzir to što je i neznanje, kao i znanje, dio širih društvenih odnosa, te da je važno odgovoriti na pitanja *ko* ne zna, *zašto* ne zna i šta je osnova tog neznanja (ibid., 6). S tim u vezi jesu i mehanizmi kojima se održava i proizvodi neznanje, za šta su dobri primjeri izgubljena kulturna nasljeđa kolonija koja su kolonijalne sile namjerno uništile ili prepustile nebrizi, a koja, jednom učinjena nepoznatim, i kasnije ostaju nepoznata, bez potrebe za ikakvim dodatnim trudom od strane kolonizatora da se takvo stanje održi (ibid., 8). Za razliku od toga, potrebna je kako politička volja, tako i veliki rad i infrastrukturna podrška da bi se vratili barem djelovi tog nasljeđa, a veliki njihov dio ostaje nepovratno izgubljen.

Za razliku od neznanja shvaćenog kao pasivni konstrukt, ono se, međutim, može analizirati i kao aktivna produkcija, kao dio svjesno osmišljenog plana, za šta autor kao primjere navodi, između ostalog, industriju duvana i vojne tajne (ibid., 9). Naime, skrivanje pojedinih značajnih informacija praksa je koju su udruženo sprovodile kako industrija, tako i akademska zajednica. Uvodeći kao pojam manipulaciju znanjem, odnosno neznanjem, Proktor uspijeva da pronade isti mehanizam kako u čuvanju tajne recepture koka-kole, tako i u znanjima koja akademija nudi široj zajednici, predstavljajući se kao zagovarač slobodnog protoka i pristupa informacijama, dok u stvari mnoge značajne informacije ostaju strogo kontrolisane i poznate manjem broju povlašćenih akademskih djelatnika (ibid., 10). Primjere industrije duvana i vojnih tajni autor daje kao najdrastičnije primjere takve manipulacije znanjem.

Pokazujući kako je duvanska industrija održavala ljude u neznanju u vezi sa štetnošću pušenja po zdravlje, Proktor se prije svega koristi kritičkom analizom diskursa PR strategija ove industrije, koja se pedesetih godina dvadesetog vijeka zasnivala na ideji „duvanske kontroverze”. Dok god se govorilo o kontroverzi da li je duvan štetan ili ne, bio je ostavljen i prostor za opravdanje

kompanija da one nikada nijesu poricale da pušenje može biti štetno, već su samo tražile dodatne potvrde i dokaze za takav stav (ibid., 12). S druge strane, svi su znali da uz pušenje idu i rizici po zdravlje, pa je samim tim na pušače prebačena i odgovornost za sopstveno zdravlje: „Opšta obaviještenost [engl. *general awareness*] bila je povezana sa *javnom kontroverzom*: svi su znali da su cigarete štetne, ali to nikada niko nije *dokazao*” (ibid., 13).

Proktor zatim kritikuje ulogu akademije u održavanju tog *statusa quo*. Opšte popularno mišljenje je priznavalo da je pušenje štetno, ali je bilo mnogo teže i naučno potkrijepiti ovaj stav, koji je do pedesetih i šezdesetih godina postao i više nego očigledan. Eksperti su čak i pod sudskom zakletvom tvrdili da ima prostora za opravdanu *naučnu sumnju* o tome da li je duvan štetan. Industrija duvana je, fingirajući svoje neznanje o štetnosti duvana, simultano podržavala nedostatak definitivnog dokaza u okviru akademske zajednice, na taj način aktivno fabrikujući (*manufacture*) neznanje kod pušača (ibid.). Ne samo da je industrija koristila PR, već je finansirala društva koja su uticala na to kako će biti ispričana istorija duvana, time takođe utičući i na produbljavanje neznanja na strani potrošača duvana (ibid., 16). Ono što autor naziva agnotologijom duvanske industrije (*tobacco industry agnotology*) održava se stalno tražeći još dokaza, a jedini cilj jeste profit od prodaje cigareta (ibid., 17).

Proktorova agnotologija uvodi još jedan ugao gledanja koji može biti od pomoći u analizi manipulacija (ne)znanjem, a da se pri tome ne zadržimo na banalnom nivou teorija zavjere. Naime, kritičkim čitanjem Proktorove analize agnotologije duvanske industrije može se odgovoriti i na pitanja u vezi sa tim kakve metode se koriste u agnotologiji. Ona nije samo *epistemologija* neznanja, već je jedna drugačija oblast mišljenja. Iz domena epistemologije prelazi se u domen političkog, čak i etičkog.

Sva ova tri shvatanja neznanja jesu primjeri negativno koncipiranog neznanja, takvog koje treba prevazići. Osim njih, neznanje može, međutim, i da bude pozitivno koncipirano. Takvo je neznanje u službi otpora i etičke opreznosti, o kome Proktor govori u nastavku teksta. Ovo je ujedno i kompleksnija teorijska koncepcija neznanja u odnosu na prethodne. U prethodnom slučaju, naime, analizirano je neznanje kao proizvod društvene nejednakosti. Kao takvo,

ono je shvaćeno kao dio aktivno zamišljenog plana kojim će institucije koje imaju moć doslovno proizvoditi, koristeći se različitim vrstama manipulacija, neznanje kod širokih slojeva društva. Slično je i sa neznanjem shvaćenim kao pasivni konstrukt, kao i sa neznanjem kao prirodnim stanjem. U ovim koncepcijama neznanja, doprinos agnotološke perspektive svodio se na nivo kritike kanonskog shvatanja neznanja, ili se otišlo i korak dalje, ukazujući na to da neznanje ima i karakteristiku aktivnosti, koja predstavlja poseban kvalitet samog neznanja, tako da ono nije samo negacija znanja. To su, međutim, samo početni koraci, koji su nužni kako bi se shvatio i preispitao kompleksniji pojam pozitivno koncipiranog neznanja, u kojem je doprinos agnotologije i najočigledniji. Ovaj nivo Proktorove argumentacije nosi sa sobom i najveći rizik, jer se ulazi u polje koje nije ranije analizirano, i to iz specifičnog ugla jedne nove discipline, kojoj ovaj autor pokušava da da legitimitet.

Proktor, naime, ukazuje na to da postoje situacije u kojima je bolje da nešto ne znamo, bilo da je riječ o neetičkim naučnim istraživanjima, koja su ograničena jer je cijena znanja nekada prevelika, bilo da se neke prakse namjerno zaboravljaju, poput praksi neekološkog korišćenja prirodnih izvora ili praksi kontrolisanja robova na plantažama širom američkog kontinenta (ibid., 23). Kako je ovu temu samo otvorio, ne obrazlažući je toliko detaljno kao što je to bio slučaj sa negativno koncipiranim tipovima neznanja, Proktor će, međutim, ovdje doneke neoprezno ustvrditi i to da „totalna osviješćenost u vezi sa svim informacijama nije za svakoga” (ibid., 24). Osim što je ta totalna osviješćenost, barem do sada, za pripadnike ljudskog roda čak i na biološkom planu nedostižna, ova izjava je, ipak, u nesaglasju sa svim ostalim što autor u ovom tekstu iznosi. Ona kao da ne dovodi u pitanje to za koga je omogućeno da ima sve znanje, a kome je oduzeto pravo da zna, ili drugim riječima, čija se znanja obezvređuju kao neznanja. U svakom slučaju, autor ipak ne završava tekst konačnim odgovorima, već postavlja mnogobrojna pitanja o kompleksnosti koncepta neznanja.

2.2. SOCIJALNE TEORIJE NEZNANJA

U tekstu o, kako ih naziva, socijalnim teorijama neznanja, Smitson (Michael J. Smithson) prije svega odgovara na pitanje šta jeste i šta nije socijalna teorija

neznanja, sažeto je određujući kao onu teoriju koja bi „trebalo da se bavi neznanjem i da se fokusira na neznanje koje je sociokulturnog porijekla” (Smithson 2008, 208). Za razliku od Proktora, koji je ukazao na tri načina poimanja neznanja, Smitson navodi da postoji četiri načina kako se najčešće pristupa neznanju. U prvom i trećem pristupu (po redu Smitsonovog navođenja), neznanje se analizira tako da se u obzir ne uzimaju društveni faktori koji utiču na formiranje neznanja (ibid.). Njegov drugi pristup je pak istovjetan drugom i trećem pristupu neznanju i kod Proktora, po kojem je neznanje viđeno kao ono koje je aktivno konstruisano usljed kompleksnih društvenih odnosa. Konačno, četvrti način shvatanja neznanja predstavlja analizu upravljanja neznanjem i pokušaj da se odgovori na pitanje kako ljudi shvataju neznanje i neizvjesnost, te kako na njih reaguju (ibid., 209). Razlika između drugog i četvrtog Smitsonovog pristupa neznanju odnosi se prije svega na to što je drugi pristup fokusiran na makro-nivo, na društvenu proizvodnju neznanja, dok je četvrti fokusiran na mikro-nivo, na to kako sami ljudi konceptualizuju, predstavljaju i odgovaraju na neznanje (ibid.).

I Smitson iznosi tezu da je agnotologija interdisciplinarna, ali i daje predloge triju strategija pomoću kojih bi se agnotologija još više razvila u saradnji sa drugim oblastima mišljenja. Prva strategija zasniva se na konstruktivističkom pristupu konceptualizaciji neznanja, načinima na koje se ono komunicira i kako se sa njim suočava, te kako se njime koristi (ibid., 218–219). Druga strategija jeste reflektivnost, u širem smislu, odnosno postojanje velike mogućnosti za interdisciplinarnu analizu neznanja, budući da sve oblasti imaju prakse, norme i metode kojima se suočavaju sa neznanjem u toku procesa istraživanja (ibid., 220). Posljednja predložena strategija podrazumijeva razmjenu mišljenja između različitih disciplina o karakteru neznanja (ibid.).

Smitson dobro primjećuje da strategije za razvoj agnotologije nužno uključuju i njeno dalje interdisciplinarno povezivanje, budući da se agnotologija ne zadržava na kanonskom epistemološkom propitivanju koncepta neznanja, već je, kao i socijalna epistemologija, nužno otvorena ka različitim drugim socijalnim i kritičkim disciplinama, poput sociologije, analize diskursa, studija kulture, istorije, feminističkih teorija, postkolonijalnih teorija (slično u Croissant 2014, 5). Međutim, Smitsonov predlog da se različite discipline

suoče sa neznanjem i da uporede kako se u njima koncipira neznanje ne treba da znači da je agnotologija tek „sabirna” oblast koja bi samo prikupila iskustva iz drugih disciplina i tematskih ih objedinila. Povezivanje sa drugim oblastima jeste samo prvi korak u zasnivanju agnotologije kao zasebne nauke, dok je, da bi zadobila legitimitet i opravdala potrebu da uopšte bude izdvojena kao zasebna oblast mišljenja, agnotologija morala da razvije i sopstveni teorijski doprinos neznanju, te da se ne zadrži samo na tome da neznanje ispituje iz ugla drugih disciplina.

2.3. KONCEPTI NEZNANJA I INTERDISCIPLINARNOST

Kako navodi Kroasan (Jennifer L. Croissant), u praksi studija neznanja najčešći prvi korak u analizi pojma neznanja jeste dovođenje ovog pojma u vezu sa mnoštvom njegovih sinonima, kojima se ukazuje na njegove različite aspekte (Croissant 2014, 5). Ova autorka ih navodi četrdesetak, i to po abecednom redu. Međutim, oni bi se mogli podijeliti i u nekoliko grupa. Jednu grupu čine sinonimi za glupost, tupost, neobrazovanost, šupljoglavost. Drugu grupu čine oni sinonimi u kojima se neznanje povezuje sa slabovidošću, kratkovidošću, sljepilom i mrakom. U trećoj grupi su pak riječi poput nesvjesnosti, nekompetentnosti, polu-znanja. Od tehničkih termina, osim agnotologije, koriste se i termini *negativno znanje*, ili *ne-znanje (non-knowledge)* (ibid.).

Za razliku od Proktora i Smitsona, čija su izdvajanja određenih koncepata neznanja arbitrarnija, Kroasan neznanju pristupa preglednim prikazom radova drugih teoretičarki i teoretičara koji su takođe problematizovali ovaj koncept. Ona na neki način odgovara na Smitsonov zahtjev da tipologija neznanja treba da prati logički sljed mišljenja i da sačini konzistentne distinkcije pojma neznanja. Naime, njena je ideja da razvije širi okvir unutar kojeg se omogućava upoređivanje onoga kako se neznanje poima u različitim oblastima mišljenja (ibid., 6). Stoga Kroasan interdisciplinarne pristupe neznanju sistematizuje uzimajući u obzir pet uglova iz kojih se pristupa neznanju: u odnosu na ontološki nivo, na granularnost, hronološki, u odnosu na širinu plana i na namjeru (ibid.).

Kroasan ovakvim pristupom čini korak dalje u razvoju epistemologija neznanja, jer njen pristup nije samo sistematizovanje znanja iz pojedinačnih

oblasti, već ona nadograđuje ono što su autorke i autori prije nje već pisali o konceptu neznanja.⁵ Osim tog doprinosa, ovaj je tekst posebno značajan i zato što za temu ima same epistemologije neznanja, a ne samo centralni pojam ovih teorija.

Ipak, glavni cilj Kroasan nije samo sistematizacija i teorijsko uvezivanje u jedan širi okvir različitih pristupa neznanju, već i povezivanje studija neznanja, kako ih autorka naziva, sa studijama odsustva (*studies of absence*). Kroasan ukazuje na to da neke vrste neznanja zapravo predstavljaju odsustvo znanja, te da im se može pristupiti iz ugla studija odsustva, kao i bilo kojoj drugoj vrsti odsustva. Ali, kao što studije neznanja podrazumijevaju veliki rad na taksonomijama, slično je i sa studijama odsustva (ibid., 18). Jer, u oba slučaja je riječ o stvarima koje nijesu tu, kako Kroasan naslovljava zaključni dio teksta, pa otuda dolazi i do problema kako opisati odsutne stvari, kako ih odrediti, osim samo kao negaciju prisustva. Kroasan argumentuje da je povezivanje studija neznanja i studija odsustva obostrano korisno za ove dvije oblasti, i da uvijek treba imati na umu da su i neznanje i odsustvo proizvedeni, ali i da su produktivni, da su situirani u vremenu i da reflektuju režime znanja koji konstruišu epistemu (ibid., 21).

Na drugom nivou, a u vezi sa interdisciplinarnošću i epistemologijama neznanja, posebno je zanimljiv rad grupe autora i autorki (Piso et al. 2016) koji epistemologije neznanja primjenjuju kako bi analizirali praksu interdisciplinarnih studija. Oni polaze od teze da je značaj interdisciplinarnog pristupa nesumnjiv, ali da u praksi ovakav pristup ne samo da doprinosi znanju, već je povezan i sa raznim oblicima neznanja. Kako bi se prevazišli problemi sa neznanjem, očigledno je, dakle, da ovi autori i autorke pripadaju onoj grupi koja neznanje vidi kao neku vrstu prepreke ili nedostatka koji treba popraviti, za šta oni predlažu nekoliko rješenja.

Prvo je rješenje vezano za odgovornost istraživača i istraživačica prema tome kako će njihov rad uticati na odnose dominacije i podređenosti koji vladaju u zajednici na koju se to istraživanje odnosi. Zato je potrebno da oni

5 Sličnu ambiciju ima i Kangdon (Congdon 2015), koji teoretizuje sistemsko neznanje i lažna uvjerenja, time povezujući i nadgrađujući znanja iz više srodnih oblasti: socijalne epistemologije, feminizma i kritičkih studija „rase”.

koji i koje se u radu koriste interdisciplinarnim pristupom postave sledeća pitanja: a) ko će imati, a ko neće imati koristi od tog istraživanja, b) kako se njihova interdisciplinarna saradnja povezuje sa drugim pristupima problemu unutar zajednice, c) da li je istraživanje relevantno za zajednicu (ibid., 658).

Drugo rješenje je pak posebno zanimljivo za temu našeg rada, prije svega zato što ovi autori i autorke polaze od dvije vrste taksonomija koncepta neznanja. Dakle, ne samo da su taksonomije i tipologije neodvojive od analize pojma neznanja, kako je to već navela Kroasan, već se i te klasifikacije mogu klasifikovati. U ovom tekstu pravi se razlika između tzv. taksonomije „po fiokama” (*'bucket' taxonomy*), kojoj bi možda više odgovarao termin *tipologija*, i taksonomije „grananja” (*'branch' taxonomy*). Po prvoj taksonomiji, neznanje je, kako navode i ovi autori i autorke, između ostalih kategorizovao i Proktor, dok je drugi metod srodniji onome kako je neznanje kategorizovao Smitson. Ali, ono što ovi autori i autorke predlažu jeste treći tip taksonomije, tako da se konceptu neznanja pristupi kao višedimenzionalnom hibridu, u kojem suptilne promjene u odnosu međusobno povezanih aspekata mogu stvoriti nove forme neznanja. Ovaj predlog sličan je pristupu Kroasan, koja neznanje sagledava iz pet različitih perspektiva, radije nego da ga dijeli na više nezavisnih kategorija.

Iako autori i autorke svode neznanje u društvenom smislu samo na negaciju znanja, njihov rad je ipak zasnovan na ideji da je neznanje i drugačiji kvalitet u odnosu na znanje, te da ono zahtijeva posebnu vrstu osvrta i analize. Jer bilo je potrebno biti svjestan koncepta neznanja kako bi se osvijetlio interdisciplinarni pristup iz nešto drugačije perspektive, nego što je to najčešće slučaj.

Ono što bi se moglo izvesti kao zaključak ovog poglavlja jeste to da je neznanje kao pojam povezano sa različitim pokušajima da se ono kategorizuje, jer kao pojam koji „nije tu“ na način na koji je znanje prisutno, neznanje predstavlja izazov i akademskoj potrebi, i prije svega potrebi znanja, da sve podvede pod jasne kategorije, da sve razgraniči. Te različite koncepcije neznanja važne su nam kako bismo uočili višedimenzionalnost neznanja, te predstavljaju osnovu za razumijevanje višestrukih, često i kontradiktornih uloga koje neznanje ima u društvu. Međutim, njima se istovremeno pokazuje kako je neznanje koncept kojim se može ukazati i na krhkost položaja znanja,

ili barem njegovog tradicionalnog poimanja kao u kanonskoj epistemologiji, kao nezavisnog od konteksta, kao nadređenog neznanju, i prije svega, kao unisonog, ili preciznije, ne-mnoštvenog.

3. FEMINISTIČKE KATEGORIZACIJE NEZNANJA

Iznoseći kritiku epistemofilije, shvaćene kao ljubavi prema znanju čak i do granica slabovidosti, Sintija Taunli (Cynthia Townley) prije svega govori o dva tipa neznanja, o onom koje je instrumentalizovano u svrhu osvajanja znanja, i o onome koje se ne može svoditi na puku negaciju znanja (Townley 2006, 38). Kao primjer za instrumentalno neznanje, Taunli preuzima Rolsovu (John Rawls) ideju o „velu neznanja”, prema kojoj neznanje otvara mogućnosti za pogled „izvana”. Drugim riječima, znanje koje imamo o svijetu može biti ograničavajuće, dok nam neznanje omogućava otvaranje novih perspektiva u analizi već poznatih fenomena (ibid., 39). Ipak, ovako shvaćeno neznanje samo je u funkciji osvajanja novih znanja, te i dalje ostaje podređeno želji za osvajanjem znanja. Stoga, kako bi objasnila značaj neznanja, koji se često previđa u fokusiranosti samo ka znanju, Taunli uvodi koncepte povjerenja (*trust*) i empatije (*empathy*) (ibid., 38), pojmove koji su i inače važni u različitim feminističkim teorijama.

Taunli prije svega dekonstruiše način na koji se u kanonskoj epistemologiji ne uzima u obzir međusobna saradnja i nužnost komunikacije kako bi se došlo do saznanja, te kritikuje odnos hijerarhije koji se razvija između onih koji žele da nešto saznaju i drugih osoba, koje su viđene kao informanti (ibid., 40). Njena teza jeste da je, kako bi se izbjegla epistemofilija, što je prema njenom mišljenju i zadatak feminističkih teorija, potrebno uočiti da se proces saznanja zasniva i na procesu međusobnog povjerenja, kao i na mogućnosti svih koji u tome procesu učestvuju da budu ravnopravni, do te mjere da su i njihove uloge međusobno zamjenjive. To, u stvari, znači da uspostavljanjem povjerenja između svih učesnika u epistemološkom procesu, između njih postoji i međusobno uvažavanje (ibid., 41). Cilj jednog takvog odgovornog aktera (*responsible agent*) u epistemološkom procesu neće biti da uvijek eliminiše neznanje kako bi dosegao znanje, već i da prihvati neznanje kao dio nerepresivnog i kooperativnog odnosa (ibid. 42).

Isključivanjem neznanja zarad epistemofilije, kako Taunli dalje argumentuje, ne samo da se narušava odnos povjerenja i ravnopravnosti, već se osnažuju imperijalistički represivni načini mišljenja. Tako se i empatija, što primjećuje već Lorejn Koud (Lorraine Code), s jedne strane diskredituje, kao jedan od načina saznavanja koji je tipično vezan za ženske prakse, čime se i žene onda posmatraju kao neznalice (ibid., 44), dok se s druge strane, kada je riječ o zanimanjima poput terapijskog, psihološkog ili psihoanalitičkog, empatija cijeni kao važna sposobnost.

Naspram kanonske epistemologije i njene usmjerenosti ka epistemofiliji, zahvaljujući kojoj, u stvari, ironičnim obrtom dolazi do previđanja važnih aspekata procesa saznanja, Taunli pretpostavlja jednu drugu vrstu epistemologije, koja ne bi previđala ulogu neznanja. Neznanje je važno prepoznati kako bi se postigla ravnopravnost između učesnika i učesnica u procesu saznanja i kako bi se razvila epistemička odgovornost (*epistemic responsibility*) (ibid., 46), priznavanjem da ne postoji samo jedan privilegovani način saznanja. Ono što se u želji za sveznanjem gubi jeste samo znanje o različitom, ali gubi se i odgovornost prema drugima.

Razvijajući svijest o sopstvenom neznanju, postajemo otvoreniji ka znanjima drugih, a zahvaljujući povjerenju i empatiji ne previđamo socijalnu nepravdu, zbog koje određena znanja bivaju privilegovana u odnosu na druga. Taunli zaključuje da je za feminističku ambiciju da se suprotstavi represiji i konačno je okonča od velikog značaja odgovornost koja uključuje i neznanje, odnosno epistemička odgovornost koja priznaje značaj neznanja, te koju ne zanima samo proizvodnja znanja, već i osviještenost za društvenu uslovljenost saznanja (ibid., 52). Šolok (Adale Sholock) takođe predaleže da se spozna sopstveno neznanje i epistemička nesigurnost (*epistemic uncertainty*) koja nakon tog priznanja slijedi. Ako se oni prihvate kao dio metodologije, moguće ih je iskoristiti tako da se otvore nove mogućnosti za postizanje epistemičke i društvene ravnopravnosti, s tim što je njen fokus prije svega na međusaradnji feministkinja različitih „rasnih” i klasnih pozicija (Sholock 2012).⁶

6 Slično i Sandler, koji neznanje povezuje sa vrlinama tolerancije i strpljenja (Sandler 2009).

Taunli ove teze detaljnije obrazlaže u knjizi *Odbrana neznanja (A Defense of Ignorance: Its Values for Knowers and Roles in Feminist and Social Epistemologies)* (Townley 2011), a one su ujedno i neke od dominantnih teza u feminističkim pristupima neznanju. Prije svega, o tome kako se neznanje ne može samo zanemariti kao procjep znanja. Takođe, i važnost odgovornosti i na epistemološkom nivou, jer je neznanje, baš kao i znanje, uvijek društveno uslovljeno. Te konačno, vezu između neznanja i načina saznavanja poput empatije, koji su često bili diskreditovani kao neznanje. Dakle, zainteresovanost feminističkih teorija za neznanje je višestruko, bilo da je riječ o instrumentalnom neznanju, bilo da je riječ o uvažavanju uloge onoga što se iz ugla kanonske epistemologije definiše kao neznanje.

Insistiranjem na podjeli na instrumentalno i neinstrumentalno neznanje, Taunli pokušava da prevaziđe možda i najveći problem u vezi sa konceptom neznanja. Naime, kao i u slučaju kritike rasnog ugovora, koncepta koji uvodi Čarls Mills (Charles W. Mills), kao i na primjeru neznanja o ženskoj seksualnosti, o kojoj govori Tuana (Nancy Tuana), privilegovani održavaju svoje neznanje o iskustvima marginalizovanih, time ojačavajući represivni sistem. U tom slučaju, neznanje jeste nešto sa čim se treba suočiti i što treba prevazići kako bi se ispravila društvena nepravda. Na drugom nivou, međutim, neznanje marginalizovanih se analizira i kao posebna vrsta znanja, koja je isključena iz dominantnog diskursa vladajućih klasa, „rasa” i roda. Ali, ni u ovom slučaju neznanje nije koncipirano autonomno od znanja, utoliko više što je podvedeno pod jednu vrstu znanja. Time se prenebjegava to da bi, ukoliko je neznanje samo podvrsta znanja, onda i metode za analizu znanja morale biti dovoljne i za analizu neznanja, što se pokazuje da nije slučaj.

Problem sa podjelom koju Taunli uvodi jeste i nejasna granica između onoga što bi bilo instrumentalno, i onoga što bi predstavljalo neinstrumentalno znanje. Postavlja se pitanje da li ta granica zavisi samo od konteksta ili od ugla gledanja na određeno znanje, iz perspektive marginalizovanih ili iz perspektive onih koji su epistemofili. Ipak, autorkino insistiranje na tome da je važno posmatrati društveni kontekst neznanja, kao i da cilj epistemologije (pa i epistemologije neznanja) ne treba da bude pokušaj da se osvoji znanje, već da se razvije epistemološka odgovornost, korak je dalje u nastojanju

da se prevaziđe binarna opozcija između znanja i neznanja. To, naravno, ne znači da se time poriče postojanje manipulacije činjenicama, za šta su primjeri mnogobrojni, od revizionističkih diskursa o istoriji do praksi velikih multinacionalnih kompanija u prikriivanju relevantnih podataka o štetnosti proizvoda; ali to znači da o odnosu znanja i neznanja treba govoriti tako da ovi koncepti ne stoje u hijerarhijskom odnosu, jer dokle god je neznanje samo defektno znanje, otvorena je i mogućnost za to da određene društvene grupe imaju privilegiju da određuju šta je znanje i koje je znanje legitimno.

3.1. TIPOLOGIJA NEZNAJIA NENSI TUANE

Studijama u vezi sa ženskom seksualnošću (Tuana 2004) i sa pokretom za zdravlje žena iz šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog vijeka (Tuana 2006), kao i priređivanjem zbornika „*Rasa*”/rasizam i epistemologije neznanja (*Race and Epistemologies of Ignorance*) sa Šenon Saliven (Shannon Sullivan), Nensi Tuana značajno je doprinijela razvoju feminističkih epistemologija neznanja. Njene osnovne teze jesu to da jedna cjelovita epistemologija, kako je ona isprva naziva, ne može da zanemari neznanje, koje nije samo *ne-još* znanje, te da metode i teorije koje se koriste u analizi znanja nijesu dovoljne kako bismo mogli da pristupimo neznanju (Tuana 2004, 226).

S tim pretpostavkama Tuana analizira istoriju medicinskog shvatanja ženske seksualnosti, konkretnije ženskog orgazma, da bi zatim (Tuana 2006) ove teze razvila ukazujući i na vezu između epistemologija neznanja (više ne koristi konstrukciju *cjelovita epistemologija*) i pokreta za zdravlje žena, koji ne tumači samo kao politički pokret, već i kao epistemološki otpor. Naime, cilj pokreta za zdravlje žena bio je ne samo da ženama pomogne tako što će im omogućiti da usvoje osnovna medicinska znanja vezana za žensko zdravlje, a koja su u tom periodu bila dostupna samo profesionalcima; već i da ponudi kritiku tradicionalne medicine, kako bi se uticalo i na promjenu represivnog načina na koji su žene bile tretirane.

Tuana, kao i drugi autori i autorke o kojima je bilo riječi, ukazuje na to da postoji više vrsta neznanja, kako bi napravila razliku između neznanja koje je vezano za otpor i neznanja koje je u službi represije. Polazeći od pretpostavke

da je i neznanje situirano kao i znanje, Tuana prvo izdvaja neznanje koje naziva „znamo da ne znamo, ali nas je baš briga”, što je neznanje kao proizvod različitih interesa, usljed kojih nema interesovanja za pojedine vrste znanja (ibid., 4). Druga vrsta neznanja, koja ima tendenciju da sklizne u prvu vrstu, nastaje usljed toga što nas trenutni interes sprečava ili onemogućava da usvojimo neka znanja, te ga Tuana naziva „ni ne znamo da ne znamo” (ibid., 6).

Naspram ova dva tipa neznanja, koji se odnose na neznanje grupe koja vrši represiju, treći tip neznanja po Tuani, nazvan „oni ne žele da mi znamo”, proizvod je sistemskog djelovanja kako bi se znanje uskratilo onima koji trpe represiju. Četvrti tip neznanja, dobrovoljno neznanje (*willfull ignorance*), jeste ono koje se zasniva na logici „oni ne znaju i ne žele da znaju” (ibid., 9). Dobrovoljno neznanje je koncept koji Tuana preuzima od Merilin Fraj (Marilyn Frye), koja direktno povezuje rasizam i neznanje, jer oni koji su privilegovani u jednom takvom represivnom sistemu dobrovoljno⁷ ostaju u neznanju o životima i istoriji onih koje smatraju inferiornim (ibid., 9–11). Dakle, i ovaj tip neznanja ponovo se odnosi na neznanje privilegovanih, kao i prva dva tipa, pa ostaje otvorenim pitanje zbog čega ga Tuana pominje odvojeno od njih. Peti tip neznanja, „neznanje produkovano tako što se konstruišu deprivilegovani identiteti”, takođe je, poput trećeg tipa, proizvod represije nad određenom grupom. Ipak, ono se odnosi na diskreditovanje znanja onih čiji su identiteti deprivilegovani, tako što se pokazuje nepovjerenje prema znanjima grupa koje su društveno neravnopravne u odnosu na dominantnu grupu, bilo da je riječ o ženama, o kolonizovanim narodima, o ljudima koji su na neki način viđeni kao „nesposobni” ili „nenormalni”, bilo na nivou seksualnosti, bilo psihički ili fizički (ibid., 13).

Konačno, za razliku od prethodnih tipova neznanja, koji se svi odnose na sisteme represije, posljednji tip, „voleće neznanje” (*loving ignorance*), zasniva se na logici prihvatanja onoga što ne možemo da znamo (ibid., 15). Slično kao što Taunli ukazuje na nužnost uvođenja epistemičke odgovornosti, kroz razvoj povjerenja i empatije između učesnika u epistemološkom procesu,

7 Odredba „dobrovoljno” ne odnosi se na nivo pojedinaca u psihološkom smislu, već na sistemsku proizvodnju neznanja o onima koji su u sistemu deprivilegovani.

tako i Tuana dobrovoljnom neznanju, koje se zasniva na isključivanju i diskreditovanju iskustava drugih, suprotstavlja voleće neznanje.

Ali, i „voleće neznanje” mora da ispuni određene kriterijume kako ne bi bilo samo ono što Ortega naziva „voleće, znajuće neznanje” (*loving, knowing ignorance*) (Ortega 2006, 56–74). Naime, Ortega, kao i Tuana, polazi od distinkcije koju je uvela Merilin Fraj između „arogantne” percepcije (*arrogant perception*) i „voleće” percepcije (*loving perception*) (ibid., 59–60). Arrogantni posmatrač jeste onaj koji svijet vidi i uređuje na način koji odgovara njegovim interesima (ibid.). Fraj piše o muškarcima, ali Ortega, kao i Marija Lugones (María Lugones), prije svega misli na „bijele” žene, koje zanemaruju, ignorišu, svode na stereotip i isključuju iskustva „obojenih” žena (ibid.; Lugones 1987, 7).

Naspram „arogantnog” oka jeste „voleće” oko, koje, kako bi percipiralo s ljubavlju, treba ne samo da voli i da sluša, već i da provjerava i ispituje (ibid.). Uvođenjem ove perspektive, Ortega želi da istakne da, kako bi se između „bijelih” i „obojenih” feministkinja razvio ravnopravan odnos, nije dovoljno samo čitati i citirati teksove o iskustvima „obojenih” feministkinja (autorki poput nje, Lord [Audre Lorde], Houglend [Sarah Hoagland] i Lugones), već je potrebno prihvatiti pluralitet koji sa sobom nosi prepoznavanje takvih iskustava (ibid., 67–68).

Dakle, mogućnost koju otvara voleće neznanje jeste mogućnost da se priznaju različita iskustva, što se posebno odnosi na razlike u iskustvima žena u odnosu na muškarce, ili „bijelaca” u odnosu na iskustva ljudi „obojene” kože. Dio iskustava određene grupe nesaznatljiv je drugima, ali to ne znači da između njih treba napraviti hijerarhiju, tako da se neka iskustva smatraju validnijim od drugih, već znači da prihvatanjem sopstvenog neznanja ulazimo u epistemološki teren ravnopravno sa drugima (Tuana, ibid., 15–16).

3.2. NEZNANJE U SLUŽBI REPRESIJE

Razvijajući sopstvenu kritiku koncepta neznanja, te obrazlažući njegovu ulogu u društvenom sistemu, Linda Martin Alcof (Linda Martín Alcoff) oslanja se na teorije Lorejn Koud o situiranosti (ne)znanja, Sandre Harding o neznanju

koje je povezano sa određenim aspektima grupnih identiteta, te Čarlsa Milsa o neznanju kao oruđu represivnog sistema za održavanje neravnopravnosti (Alcoff 2007, 40). Kao što je ranije bilo riječi, gotovo aksiom feminističkih epistemologija neznanja jeste to da su znanje i neznanje društveno situirani. Alkof, na osnovu teorija Lorejn Koud o situiranosti znanja, ističe da su epistemički subjekti situirani u vremenu i prostoru, da na njih utiče iskustvo, položaj u društvu, sposobnosti percepcije, interesovanja. Ti različiti faktori ograničavaju naša znanja, a kako niti jedan sazajni subjekat ne može imati identična iskustva i uslove u kojima se odvija proces saznanja, to znači da oni nijesu ni međusobno zamjenjivi (ibid., 42).

Alkof ove teze dalje razvija na osnovu teorija Sandre Harding o tome da, kako je (ne)znanje situirano, važnu ulogu u toj situiranosti imaju segmenti grupnih identiteta, dok je posebno značajan ženski identitet. Kako bi se razvio feministički *standpoint*, treba poći od ženske/feminine pozicije, dok je muška pozicija u tom smislu epistemički deprivilegovana, jer kao društveno privilegovana ima manje interesa za kritičko propitivanje rodni obrazaca⁸ (ibid., 46). Iako, treba imati na umu to da: „feminističke *standpoint* teorije *nikada* ne tvrde epistemičku privilegiju potčinjenih/marginalizovanih/žena nad čitavim poljem znanja i u svim sazajnim domenima” (Lončarević 2012, 49). Njihov je cilj da razviju znanje koje bi bilo korisno za potčinjene grupe, uz pomoć kojeg bi te grupe prevazišle svoje probleme (ibid.). Svoje završne argumente Alkof pak bazira na teorijama Čarlsa Milsa o represivnim sistemima koji se koriste neznanjem kako bi održali vlastitu dominaciju.

Na osnovu ovih ključnih teza Alkof, očigledno je da ona neznanje vidi prije svega kao nedostatak znanja i problem koji je društveno situiran, kako i zaključuje: „kako bi se zaista razumio problem neznanja, potrebno je da učinimo epistemologiju misaono svjesnom i kritičkom prema njegovom

8 Davanje prednosti ženskom *standpointu* u odnosu na muški jedno je od osnovnih polazišta *standpoint* feminističke epistemologije, koje je kritikovano od strane tzv. feminističkog postmodernizma (Lončarević 2012, 47). Lončarević (ibid., 46) predlaže da se termin *standpoint* ne prevodi, budući da bi svaki prevod ovog termina, poput „gledište”, „stanovište”, „način mišljenja”, bio nedovoljno obuhvatan u namjeri da ukaže na to da *standpoint* nije unaprijed data pozicija, već u sebi uvijek nosi i promjenu i borbu.

položaju unutar ekonomskog sistema” (ibid., 57). Osim što je neznanje ovdje i eksplicitno označeno kao problem koji treba prevazići, završni dio rečenice, koji Alkof prethodno argumentuje pozivajući se na Horkhajmerov (Max Horkheimer) koncept objektivnog razuma, značajan je prije svega zato što upućuje na ulogu neznanja u ekonomskom sistemu.

3.3. FEMINISTIČKI PRISTUPI NEZNANJU – REZIME

Mada Alkof polazi od sličnih pretpostavki feminističkih epistemologija kao i Taunli i Tuana, o situiranosti znanja, o aspektima kolektivnog identiteta, te o reprodukciji neznanja od strane represivnog sistema, za razliku od druge dvije autorke, ona ne problematizuje sam koncept neznanja, posmatrajući ga samo kao društveni problem i represivni mehanizam koji je potrebno prevazići. Za Alkof, epistemologija neznanja je više *epistemologija neznanja*, nego što je epistemologija *neznanja*.

S druge strane, iznoseći svoje tipologije neznanja, Taunli i Tuana ne samo da iznose sopstveno shvatanje koncepta neznanja, već sažimaju i glavne tačke argumentacije drugih teoretičara i teoretičarki koji su doprinijeli razvoju epistemologije neznanja. Svi ti pokušaji da se neznanje kategorizuje, međutim, ukazuju na to da se neznanje ipak ne može jednostavno odrediti i omeđiti jasnim granicama, te da ono podriva samu klasifikaciju i kategorizaciju, koja je i jedna od osnovnih metoda (sa)znanja u okviru kanonske epistemologije. Opravdano je, stoga, kritički pristupiti dihotomiji znanje : neznanje, a samo prvi korak u tome jeste ukazivanje na nezavisnost neznanja u odnosu na znanje i njihovo međusobno „uvažavanje”. Sljedeći korak jeste premještanje akcenta sa utvrđivanja da li je nešto „objektivno” istinito ili nije na ukazivanje na društvenu uslovljenost znanja i neznanja, te na procese koji utiču na manipulaciju njima, s jedne strane, i na mogućnost epistemoloških pobuna protiv represivnih sistema, sa druge strane.

Koncept volećeg neznanja dobar je primjer toga kako prihvatanje neznanja, odnosno njegovo drugačije konceptualizovanje u odnosu na to kako je ono konceptualizovano u okviru tradicionalne epistemologije, samo kao suprotnost znanju, može imati važnu ulogu u prevazilaženju tzv. „arogantne” percepcije.

ZAKLJUČAK: NEZNAJJE KAO MNOŠTVO

Na osnovu onoga o čemu je bilo riječi u prethodnim odeljcima, može se izdvojiti nekoliko centralnih teza vezanih za neznanje:

- 1) granica između znanja i neznanja nije jednoznačna, iako u kanonskoj epistemologiji postoji tendencija da se uspostavi jasna binarna opozicija između njih;
- 2) neznanje nije samo negacija znanja, već ono podrazumijeva i prakse koje nijesu istovjetne tradicionalnim epistemičkim praksama;
- 3) neznanje je, kao i znanje shvaćeno u socijalnim i feminističkim epistemologijama, situirano, što znači da je društveno uslovljeno, te da nema objektivnog sazajnog subjekta, niti se procesi znanja i neznanja odvijaju u vakuumu;
- 4) neznanje se, kao i znanje shvaćeno u okviru feminističkih epistemologija, ne vezuje samo za pojedinačnog sazajnog subjekta, već je ono vezano i za epistemičke zajednice, tj. odvija se na dva nivoa, pojedinačnom i društvenom;
- 5) neznanje može imati funkciju kako u održavanju represivnog sistema, tako i biti oruđe za suprotstavljanje tom sistemu, budući da:
 - a) neznanje može biti proizvod „arogantne” percepcije, koja svijet vidi i uređuje prema sopstvenim interesima;
 - b) neznanje kao aktivni konstrukt može biti i tzv. voleće neznanje, odnosno ono koje će se zasnivati na međusobnom uvažavanju epistemičkih subjekata, koje će doprinijeti razvoju epistemološke odgovornosti;
- 6) agnotologija ili epistemologije neznanja interdisciplinarna su oblast, koja za svoj predmet ima neznanje, čija je kompleksnost bila zanemarena u tradicionalnoj epistemologiji, u kojoj je fokus bio usmjeren ka znanju.

Dakle, epistemologija neznanja nije samo jedna teorija, zbog čega se najčešće i govori o epistemologijama neznanja u množini. Naime, iako im je zajednički središnji pojam neznanja, različiti teoretičari i teoretičarke ne samo da neznanje analiziraju iz teorijski različitih uglova (na primjer, iz ugla sociologije nauke, feminističkih teorija, postkolonijalnih teorija, kritičkih

teorija rasizma), već su njihovi stavovi često i kontradiktorni. S druge strane, kao što je ranije bilo riječi, postoje i autori koji se zalažu za zasnivanje agnotologije kao jedinstvene discipline, iako ni u zborniku radova koji predstavlja uvodnik u studije agnotologije (Proctor and Schiebing 2008), kao ni u radovima koji pripadaju oblasti epistemologija neznanja, koncept neznanja nije jednoznačno definisan. Ipak, unekoliko je i opravdano koristiti pojam agnotologije, jer se njime izbjegava terminološka zabuna do koje dolazi kada se koristi sintagma *epistemologije neznanja*. Ono što povezuje agnotološke studije jeste to što se u njima neznanje ne percipira samo kao falično, defektno znanje, kao faza koju treba prevazići ili procjep u znanju koji treba popuniti. S druge strane, u sintagmi *epistemologije neznanja* neki će teoretičari i teoretičarke isticati prvu riječ, epistemologiju, dok će se drugi više fokusirati na neznanje.

Za prve, neznanje je problem koji treba prevazići, za šta se daju primjeri represivnih mehanizama i dominantnog znanja koje sistemski previđa iskustva i istoriju onih koji i koje su na margini. U tom slučaju, neznanje povlašćenih u službi je održanja represije. Zadatak onih koji polaze od ovako formulisanog koncepta neznanja jeste da ukažu na ulogu neznanja u društvu i da, prije svega na nivou teorije, razviju metode uz pomoć kojih bi se ovo instrumentalno neznanje moglo prevazići.

Za one pak koji se fokusiraju na drugu riječ, neznanje je viđeno kao potencijalno oruđe za otpor represiji. Stoga je njihov cilj da, kroz koncepte poput volećeg neznanja, dovedu u pitanje primat znanja u opoziciji znanje : neznanje. Ukoliko je i neznanje aktivno, a ne samo pasivan konstrukt, onda se time dovodi u pitanje i čitav niz drugih opozicija koje čine lanac između znanja i neznanja stabilnim. A budući da je, kako ističu feminističke epistemologije, svim parovima binarnih opozicija nadređena opozicija između muškog i ženskog, moguće je kritički pristupiti i vezi između žene i neznanja, koja iz tradicionalno postavljenih opozicija slijedi.

Feministički pristupi kategorizaciji neznanja su, s jedne strane, povezani sa feminističkim epistemologijama, a sa druge strane sa epistemologijama neznanja. Feminističke teoretičarke su višestruko doprinijele razumijevanju koncepta neznanja, od njegove tipologizacije, preko ukazivanja na etičku

ulogu neznanja u društvu, sa posebnim akcentom na potencijalu neznanja kao mehanizmu kojim se subvertira i dekonstruiše ekskluzivistički način mišljenja, na kojem se zasniva represivno i rasistiško društveno uređenje.

LITERATURA

- Alcoff, Linda Martín. 2007. „Epistemologies of Ignorance: Three Types.” In *Race and Epistemologies of Ignorance*, edited by Shannon Sullivan and Nancy Tuana, 39–57. Albany: State University of New York Press.
- Congdon, Matthew. 2015. „Epistemic Injustice in the Space of Reasons.” *Episteme* 12(1): 75–93. doi: 10.1017/epi.2014.34
- Croissant, Jennifer L. 2014. „Agnotology: Ignorance and Absence or Towards a Sociology of Things That Aren't There.” *Social Epistemology: A Journal of Knowledge, Culture and Policy* 28(1): 4–25. doi: 10.1080/02691728.2013.862880
- Franke, William. 2015. „Learned Ignorance: The Apophatic Tradition of Cultivating the Virtue of Unknowing.” In *Routledge International Handbook of Ignorance Studies*, edited by Matthias Gross and Linsey McGoey, 26–35. New York: Routledge.
- Gilson, Erinn. 2011. „Vulnerability, Ignorance, and Oppression.” *Hypatia* 26(2): 308–332. doi: 10.1111/j.1527-2001.2010.01158.x
- Lončarević, Katarina. 2012. „Feministička epistemologija: nastanak, razvoj i ključni problemi.” *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 7: 41–59.
- Lugones, María. 1987. „Playfulness, ‘Word’-Travelling, and Loving Perception.” *Hypatia* 2(2): 3–19.
- McGoey, Linsey. 2012. „The Logic of Strategic Ignorance.” *The British Journal of Sociology* 63(3): 553–576. doi: 10.1111/j.1468-4446.2012.01424.x
- McRuer, Robert. 2006. *Crip Theory: Cultural Signs of Queerness and Disability*. New York: NYU Press.
- Ortega, Mariana. 2006. „Being Lovingly, Knowingly Ignorant: White Feminism and Women of Color.” *Hypatia* 21(3): 56–74. doi: 10.1111/j.1527-2001.2006.tb01113.x
- Piso, Zachary, Ezgi Sertler, Anna Malavisi, Ken Marable, Erik Jensen, Chad Gonnerman and Michael O'Rourke. 2016. „The Production and Reinforcement of Ignorance in Collaborative Interdisciplinary Research.” *Social Epistemology* 30(5-6): 643–664. doi: 10.1080/02691728.2016.1213328

- Proctor, Robert, and Londa Schiebinger. 2008. *Agnotology: The Making and Unmaking of Ignorance*. Stanford: Stanford University Press.
- Proctor, Robert. 2008. „Agnotology: A Missing Term to Describe the Cultural Production of Ignorance (and Its Study).” In *Agnotology: The Making and Unmaking of Ignorance*, edited by Robert Proctor and Londa Schiebinger, 1–36. Stanford: Stanford University Press.
- Sandler, Ronald. 2005. „Ignorance and Virtue.” *Philosophical Papers* 34(2): 216–272.
- Sholock, Adale. 2012. „Methodology of the Privileged: White Anti-racist Feminism, Systematic Ignorance, and Epistemic Uncertainty.” *Hypatia* 27(4): 701–714. doi: 10.1111/j.1527-2001.2012.01275.x
- Smithson, J. Michael. 2008. „Social Theories of Ignorance.” In *Agnotology: The Making and Unmaking of Ignorance*, edited by Robert Proctor and Londa Schiebinger, 204–225. Stanford: Stanford University Press.
- Townley, Cynthia. 2006. „Toward a Reevaluation of Ignorance.” *Hypatia* 21(3): 37–55. doi: 10.1111/j.1527-2001.2006.tb01112.x
- Townley, Cynthia. 2011. *A Defense of Ignorance: Its Values for Knowers and Roles in Feminist and Social Epistemologies*. Lanham, Md.: Lexington Books.

Primljeno: 6.11.2016.

Izmenjeno: 6.12.2016.

Prihvaćeno: 7.12.2016.

Ignorance as Plurality: Feminist Approaches to Epistemologies of Ignorance

Nada BOBIĆIĆ

University of Belgrade
Faculty of Political Sciences

The paper focuses on critical consideration of the various categorizations of the concept of ignorance, with a specific reflection upon feminist categorizations of this concept. During the last ten years, an independent area of inquiry has been developed which goes by the name of *agnotology* or the *epistemologies of ignorance*. Its object of inquiry is the concept of ignorance, which was generally seen in the canonical epistemology as the negation of knowledge, deficient knowledge, or *not-yet* knowledge. Therefore, the primary challenge that agnotology faces is to try to define and categorize ignorance. The paper presents an analysis of ignorance as an autonomous concept, which is, like knowledge, socially situated, and which, besides maintaining the oppressive system, can also serve as a means of resistance.

Keywords: agnotology, epistemologies of ignorance, concept of ignorance, categorizations of ignorance, feminist epistemologies